

МОВНА ОСОБИСТІТЬ У МОВНО-КУЛЬТУРНІЙ ПЛОЩИНІ

Статтю присвячено висвітленню питання методології лінгвокультурологічних вчень. Досліджено проблему співвідношення мови та культури на рівні мовної особистості та проаналізовано поняття «мовної особистості».

Ключові слова: мовна особистість; лінгвокультура; семіотична система; антропоцентрична парадигма.

У сучасній лінгвістичній теорії все більшу значущість набувають питання про те, як людина використовує мову, які психічні процеси і які механізми забезпечують функціонування мовної здібності. А об'єднання когнітивної, соціологічної й культурологічної спрямованості досліджень останніх років висуває на перший план індивідуальні ознаки мовця та визначає **актуальність** вивчення лінгвістичної проблеми – людини в мові.

Мета даної роботи – формулювання проблеми «мовної особистості» в руслі сучасної лінгвокультурології. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- розглянути проблему співвідношення культури та мови на рівні мовної особистості;
- пояснити поняття «мовна особистість» з погляду культурології та лінгвістики.

Мова – це те, що лежить на поверхні буття людини в культурі, тому починаючи з XIX ст. (Я. Грімм, В. Гумбольдт, О. А. Потебня) і до сьогодення проблема взаємозв'язку та взаємодії мови і культури є однією з центральних в мовознавстві. Перші спроби вирішення цієї проблеми вбачають у працях В. Гумбольдта, основні положення концепції якого можна звести до наступного: 1) матеріальна й духовна культура втілюються в мові; 2) усяка культура національна, її національний характер виражений у мові за допомогою особливого бачення світу; мові властива специфічна для кожного народу внутрішня форма (ВФ); 3) ВФ мови – це вираження «народного духу», його культури; 4) мова є зв'язною ланкою між людиною й оточуючим її світом. Концепція В. Гумбольдта отримала своєрідну інтерпретацію в роботі О. А. Потебні «Думка і мова», у роботах Ш. Баллі, Же. Вандрієза, І. А. Бодуена де Куртене, Р. О. Якобсона та інших дослідників [8, с. 84].

Думку про те, що мова і дійсність структурно схожі, висловлював ще Л. Єльмслєв, який відзначав, що структура мови може бути прирівняна до структури дійсності або взята як більш-менш деформоване її віддзеркалення [3, с. 12].

Є. Ф. Тарасов відзначає, що мова включена в культуру, оскільки «тіло» знаку (означуване) є культурним предметом, у формі якого мовна і комунікативна здатність людини мають предметність, значення знаку – це також культурне утворення, що виникає лише в людській діяльності. Культура також включена в мову, оскільки вся вона змодельована в тексті [14, с. 45].

Хоча взаємодію мови і культури потрібно досліджувати украй обережно, пам'ятаючи, що це різні семіотичні системи. Треба сказати, що, вони мають багато спільного: 1) культура, так само як і мова, – це форми свідомості, що відображують світогляд людини; 2) культура і мова перебувають у діалозі між собою; 3) суб'єкт культури і мови – це завжди індивід або соціум, особа або суспільство; 4) нормативність – загальна для мови і культури риса; 5) історизм – одна з суттєвих властивостей культури і мови; 6) мові і культурі властива антиномія «динаміка-статика». Мова і культура взаємозв'язані: 1) у комунікативних процесах; 2) в онтогенезі (формування мовних здібностей людини); 3) у філогенезі (формування родової, суспільної людини) [14, с. 134].

Ці судження дозволяють зробити висновок про те, що культура не ізоморфна (абсолютно закрита), а гомоморфна мові (структурно подібна). Картина, яка являє собою співвідношення мови та культури вкрай важка й багатоаспектна. Сьогодні в рішенні цієї проблеми намітилися декілька підходів.

Перший підхід розроблявся, передусім, такими філософами: С. А. Атановським, Г. А. Брутяном, Є. І. Кукушкіним. Суть цього підходу полягає в такому: взаємозв'язок мови і культури виявляється рухом в одну сторону; оскільки мова відображає дійсність, а культура – це невід'ємний компонент цієї дійсності, з яким стикається людина, то і мова – просте відображення культури [8, с. 130].

Таким чином, якщо вплив культури на мову явний (саме він вивчається в першому підході), то питання про зворотний вплив мови на культуру залишається поки що відкритим. Воно складає сутність *другого підходу* до проблеми співвідношення мови і культури.

В. Гумбольдт, О. А. Потебня розглядали мову як духовну силу. Мова – таке місце, що нас оточує, поза межами якого, і без якого ми не можемо існувати. Як указував В. Гумбольдт, мова – це «світ, що знаходиться між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини». Виходячи з цього, мова є місцем нашого існування, не існує окремо від нас як об'єктивна даність, вона знаходиться в нас самих, у нашій свідомості, нашій пам'яті; вона змінює свої межі з кожним рухом думки, з кожною новою соціально-культурною роллю [8, с. 130].

У рамках другого підходу цю проблему досліджували школа Е. Сепіра і Б. Уорфа, різні школи неогумбольдтіанців, що розробили так звану гіпотезу лінгвістичної відносності [8, с. 131].

В основі цієї гіпотези лежить переконання, що люди бачать світ по-різному – крізь призму своєї рідної мови. Для її прибічників реальний світ існує так, як він відбивається в мові. Але якщо кожна мову відображає дійсність властивим лише їй способом, то мови розрізняються своїми «мовними картинками світу». У гіпотезі Сепіра-Уорфа виділяються такі основні положення: 1. Мову зумовлює спосіб мислення народу, що нею говорить. 2. Спосіб пізнання реального світу залежить від того, якими мовами мислять суб'єкти, що пізнають. «Ми розчленовуємо природу в напрямі, що підказала наша мова. Ми виділяємо у світі явищ ті або інші категорії і типи зовсім не тому, що вони явні, навпаки, світ з'являється перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який має бути організований нашою свідомістю, а це означає в основному – мовною системою, що зберігається в нашій свідомості. Ми розчленовуємо світ, організовуємо його в поняття і розподіляємо значення так, а не інакше, в основному тому, що ми учасники угоди, яка приписує подібну систематизацію. Ця угода має силу для певного мовного колективу і закріплена в системі моделей нашої мови» [15].

Ця гіпотеза отримала підтримку й подальшу розробку в працях Л. Вейсгербера, у його концепції мови як «проміжного світу», «що стоїть між об'єктивною дійсністю і свідомістю. «Мова діє в усіх сферах духовного життя як сила, що творить» [8, с. 131].

У дослідженнях деяких авторів гіпотеза лінгвістичної відносності отримала сучасне актуальне звучання. Перш за все – у роботах Д. Олфорда, Дж. Керрола, Д. Хаймса та інших авторів, у яких концепція Сепіра-Уорфа істотним чином доповнена. Так, Д. Хаймс увів ще один принцип функціональної відносності мов, згідно з яким між мовами існує відмінність у характері їх комунікативних функцій [8, с. 132].

Проте заради справедливості слід зауважити, що є ряд праць, у яких гіпотеза лінгвістичної відносності піддається різкій критиці. Так, Б. А. Серебренников обґрунтовує своє відношення до цієї гіпотези такими положеннями: 1) джерелом понять є предмети і явища навколишнього світу. Будь-яка мова у своєму генезисі – результат віддзеркалення людиною навколишнього світу, а не рушійна сила, що творить світ; 2) мова пристосована значною мірою до особливостей фізіологічної організації людини, але ці особливості виникли в результаті тривалого пристосування живого організму до навколишнього світу;

3) неоднакове розчленовування позамовного континууму виникає в період первинної номінації. Воно пояснюється неоднаковістю асоціацій і відмінностями мовного матеріалу, що зберігся від минулих епох [8].

Негативну оцінку гіпотезі Сепіра-Уорфа дають також Д. Додж, Г. В. Колшанський, Р. М. Фрумкіна, Р. М. Уайт, Е. Холленштейн. Отже, гіпотеза лінгвістичної відносності оцінюється сучасними ученими далеко не однозначно. Проте до неї звертаються всі дослідники, які серйозно займаються проблемою мови і мислення, оскільки саме за допомогою цієї гіпотези можуть бути осмислені такі факти мови, які важко пояснити у який-небудь інший спосіб. Прикладом можуть бути етнолінгвістичні праці школи Н. І. Толстого, лінгвоантропологічні праці школи Е. Бартмінського та ін.. Подальші міркування про взаємозв'язок мови і культури ми зараховуємо до третього підходу [8, с. 132].

Мова – факт культури, тому що: 1) вона складова частина культури, яку ми успадковуємо від наших предків; 2) мова – основний інструмент, за допомогою якого ми засвоюємо культуру; 3) мова – найважливіше з усіх явищ культурного порядку, бо якщо ми хочемо зрозуміти суть культури – науку, релігію, літературу, то повинні розглядати ці явища як коди, що формуються подібно до мови, бо природна мова має найкраще розроблену модель. Тому концептуальне осмислення культури може статися лише за допомогою природної мови.

Отже, мова – складова частина культури та її знаряддя, це дійсність нашого духу, обличчя культури; вона виражає в голому вигляді специфічні межі національної ментальності. Мова є механізм, що відкрив перед людиною область свідомості [5, с. 120].

Зв'язок між мовою і культурою може розглядатися як зв'язок частини і цілого. Мова може бути сприйнята як компонент культури і як знаряддя культури (що є не одним і тим самим). Проте мова автономна по відношенню до культури в цілому, і вона може розглядатися як незалежна, автономна семіотична система, тобто окремо від культури, що робиться в традиційній лінгвістиці. Оскільки кожен носій мови одночасно є і носієм культури, то мовні знаки набувають здатності виконувати функцію знаків культури і тим самим служать засобом представлення основних установок культури. Саме тому мова здатна відображувати культурно-національну ментальність її носіїв.

Формування антропоцентричної парадигми призвело до повернення мовознавчої проблематики в напрямі людини та її місця в культурі, оскільки в центрі уваги культури та культурної традиції є мовна особистість в усьому різноманітті виявів. Мова безпосередньо пов'язана з відображенням рис особистості. Однак поняття мовної особистості з'являється лише в парадигмі антропологічної лінгвістики, де воно посідає центральне місце. Поняття «мовна особистість» є складним міждисциплінарним терміном, у значенні якого поєднано філософські, соціологічні та психологічні погляди. Перш за все, це людина як носій мови, здатна до мовленнєвої діяльності [13, с. 64]. Іншими словами, це комплекс особливостей, який дає змогу індивіду утворювати та сприймати мовленнєві

повідомлення. З огляду на ці міркування варто говорити про мовленнєву особистість. З іншого боку, існує розуміння «мовної особистості» як сукупності особливостей вербальної поведінки. У цьому випадку розглядають людину, яка використовує мову як засіб спілкування, – у такому разі йдеться про комунікативну особистість [1, с. 3]. І, насамкінець, «мовна особистість» – це базовий, національно-культурний прототип носія певної мови. Отже, у цьому випадку йдеться про етносемантичну особистість, оскільки основою для створення цього образу є особливості світогляду та мовленнєвої поведінки, закріплені словниками [2, с. 65].

У руслі розгляду «мовної особистості» як сукупності вмінь та характеристик останнім часом у мовознавчих дослідженнях говорять про «мовну особистість певного індивіда» – автора художнього твору [12], учня [10], студента [7], політика [11] тощо. Мовна особистість формується у своєрідній системі координат, яка задана тими чи іншими цінностями, які існують у народу, зразками соціальної поведінки, особливостями сприйняття світу. Російський учений Ю. Караулов розробив рівневу модель мовної особистості з опорою на художній текст [6, с. 43–56]. Відповідно до неї, мовна особистість має три структурні рівні. Перший – вербально-семантичний – відображає ступінь володіння побутовою мовою. Другий рівень – когнітивний – актуалізує та ідентифікує релевантні знання та уявлення, які властиві соціуму (мовній особистості). Цей рівень є особливо цікавим у ході аналізу колективної мовної особистості, він передбачає відображення мовної моделі світу особистості, її словникового складу та культури. Третій – найвищий рівень – є прагматичним і охоплює характеристику мотивів, які керують розвитком мовної особистості.

На вербально-семантичному рівні як одиниці розглядають окремі слова. На лінгвокогнітивному (тезаурусному) рівні базовими одиницями є поняття, концепти, ідеї. Як стереотипи аналізують генералізовані висловлювання, крилаті вислови, прислів'я, приказки. У лінгвістичних працях останніх років до стереотипів цього рівня зачисляють і національно-детерміновані уявлення, що існують у кожній національній культурі. Аналіз культурно-національної конотації дає змогу простежити вплив культурно-людського чинника на формування та функціонування таких одиниць, і як наслідок такого впливу – набуття ними функції стереотипів національної культури.

Співвідношення одиниць третього – прагматичного – рівня визначені комунікативною ситуацією. Стереотипи взаємодіють з іншими елементами та корелюють з інтенціями особистості залежно від умов комунікації. Такий інтегративний потенціал властивий прецедентним текстам, які відсилають читача до культурного фону та фонду мовної особистості [5, с. 294]. Феномен прецедентності характерний лише для певних текстів, а саме – таких, які мають значення для особистості в пізнавальному та емоційному відношенні, або ж таких, які мають надособистісний характер, або ж звертання до яких у дискурсі мовної особистості відбувається неодноразово. Якщо текст входить до прагматикону особистості, то його вживання

пов'язане з системою знань про світ, які реалізуються у цій етнокультурній. Наявність у мовленнєвому арсеналі особистості таких прецедентних текстів дає змогу узагальнити якості цієї особистості, оскільки це співвідноситься з сукупним знанням представників цієї етнокультури.

Рівнева модель мовної особистості відображає узагальнений тип особистості. Конкретних же мовних особистостей у цій культурі може бути багато, вони відрізняються варіаціями значущості кожного рівня в складі особистості. Отже, мовна особистість – це багатокомпонентна парадигма мовленнєвих особистостей. У цьому разі, мовленнєва особистість – це мовна особистість у парадигмі реального спілкування, у діяльності. Саме на рівні мовленнєвої особистості з'являється національно-культурна специфіка мовної особистості [8, с. 119].

У зміст мовної особистості зазвичай включають такі компоненти:

- 1) ціннісний, світоглядний компонент змісту, тобто система цінностей;
- 2) культурологічний, тобто рівень оволодіння культурою як ефективний засіб підвищення інтересу до мови;
- 3) особистісний, тобто те індивідуальне, що існує в кожній людині [8, с. 81].

Мовна особистість існує в культурному просторі, відображеному в мові, у формах суспільної свідомості, у стереотипах поведінки, у предметах матеріальної культури. Культурні цінності – це система, у якій можна виділити універсальні та індивідуальні, домінуючі та додаткові змісти. Вони знаходять відображення в мові, а саме – у значеннях слів, синтаксичних одиниць, фразеологізмах, у пареміях і прецедентних текстах. Отже, мовна особистість – це соціальне явище, яке, проте, має й індивідуальний аспект. Індивідуальне в мовній особистості формується через внутрішнє відношення до мови.

Основним засобом перетворення індивіда в мовну особистість є соціалізація, яка передбачає:

- процес включення людини в певні соціальні відносини, у цьому мовні особистості є свого роду реалізацією культурно-історичного знання суспільства;
- мовленнєво-мисленнєву діяльність відповідно до норм певної етнокультури;
- процес засвоєння законів соціальної психології народу.

Науковці зазначають, що у становленні мовної особистості особливу роль відіграють другий і третій аспекти, оскільки процес присвоєння національної культури та формування соціальної психології народу можливі лише засобом мови [8, с. 82].

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що вихідним принципом лінгвокультурологічного дослідження мовної особистості є розуміння цього поняття як складного міждисциплінарного терміна, у значенні якого поєднано філософські, соціологічні та психологічні погляди. Лінгвокультурологічний аналіз текстів становить особливий предмет дослідження. Мовна особистість – це багатокомпонентна парадигма мовленнєвих особистостей, і саме на рівні мовленнєвої особистості з'являється національно-культурна специфіка мовної особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богин Г. И. Типология понимания текста : [учебн. пособие] / Г. И. Богин. – Калинин : Изд. КГУ, 1986. – 84 с.
2. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки – 2001. – № 1. – С. 64–72.
3. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев. – М. : Издательство КомКнига, 2006. – 208 с.
4. Смельянова О. До питання про лінгвістичну концепцію мовної особистості / О. Смельянова // Наукові записки : зб. наук. пр. – 2010. – С. 293–296. – (Серія: філол. науки ; вип. 89 (1)).
5. Жинкін М. І. Речь как проводник информации / М. І. Жинкін. – М. : Наука, 1982. – 160 с.
6. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 263 с.
7. Лавриненко О. Л. Структурно-функціональні особливості мовної особистості студентів: автореф. дис. ... канд. психол. наук ; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки / О. Л. Лавриненко. – Луцьк, 2011. – 19 с.
8. Маслова В. А. Лингвокультурология : [монография] / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
9. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
10. Мороз О. Формування мовної особистості учня засобами літератури / О. Мороз // Нова пед. думка. – 2008. – № 2. – С. 66–68.
11. Петлюченко Н. В. Харизматика: мовна особистість і дискурс : [монографія] / Н. В. Петлюченко ; Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечнікова. – Одеса : Астропринт, 2009. – 458 с.
12. Синиця І. А. Мовна особистість автора у науково-гуманітарному тексті ХХ ст. (комунікативний, культурологічний, образно-стилістичний аспекти) / автореф. дис. д-ра філол. наук / І. А. Синиця; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2007. – 36 с.
13. Сухих С. А. Репрезентативная сущность личности в коммуникативном аспекте реализаций / С. А. Сухих, В. В. Зеленская. – Краснодар, 1997. – 164 с.
14. Тарасов С. Ф. Социолингвистические проблемы теории речевой коммуникации. «Основы теории речевой деятельности» / С. Ф. Тарасов. – М., 1974. – 273 с.
15. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б. Л. Уорф. – М., 1960. – Вып. 1. – С. 174.
16. Sociolinguistics: A reader and Coursebook / Coupland N., Jaworski A. – New York, NY : Palgrave, 1997. – P. 439.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. ВФ – внутрішня форма [Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б. Л. Уорф. – М., 1960. – Вып. 1. – С. 174].

А. В. Николаев,

Черноморский государственный университет имени Петра Могилы, г. Николаев, Украина

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ В КУЛЬТУРНО-ЯЗЫКОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Статья посвящена освещению вопроса о методологии лингвокультурологических учений. Исследована проблема соотношения языка и культуры на уровне языковой личности и проанализировано понятие «языковая личность».

Ключевые слова: языковая личность; лингвокультура; семиотическая система; антропоцентрическая парадигма.

A. Nikolaev,

Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

LANGUAGE IDENTITY IN LANGUAGE-CULTURAL SPACE

The article focuses on the question of the methodology of linguo-cultural researches. The problem of the correlation between language and culture was investigated and the concept of the «language personality» was analyzed.

Key words: language identity; linguo-culture; semiotic system; anthropocentric paradigm.

© Ніколаєв А. В., 2015

Дата надходження статті до редколегії 26.03.2015 р.